

Тема 4.

ВІТЧИЗНЯНІ ТРАДИЦІЇ ПЕРЕКЛАДУ. УКРАЇНСЬКА ШКОЛА ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВА

План

1. *Формування традицій перекладу у період Київської Русі та Московського царства.*
2. *Перекладацькі традиції та теренах Російської імперії та їх вплив на розвиток перекладу в країні.*
3. *Становлення та розвиток українських традицій перекладознавчої школи.*

1. Формування традицій перекладу у період Київської Русі та Московського царства

За часів Київської Русі існувало багато зв'язків із сусідніми країнами (політичні, культурні, торгівля), з Візантією, слов'янськими державами, Францією, Німеччиною, східними країнами. Це вимагало великої кількості перекладачів (толмачів) з грецької, латинської, арабської, німецької, скандинавської на тюркської мов. Окрім усних існували писемні переклади. Серед перших – анонімні з високим професійним рівнем: «Троянская притча», «Олександрія» (роман про О. Македонського).

Витоки вітчизняної історії перекладу, відображеної в писемних пам'ятках, належать до часів прийняття християнства і появи на Русі писемності. Як і у всіх європейських народів, абсолютним пріоритетом, починаючи з X ст., користується теорія послівного перекладу, заснована на іконічному сприйнятті словесного знаку і особливий статус тексту Біблії, який і заклав традицію послівного перекладу інших текстів. Перші переклади робляться переважно з середньогрецької мови. Переклади виконуються часто не на Русі, не слов'янами, а греками, і російською мовою, а старослов'янською (інакше – староболгарською, або церковнослов'янською). Староболгарська мова стає і мовою православного богослужіння, і літературною мовою християнських пам'яток, виконуючи функції, аналогічні функціям латини для народів, об'єднаних під егідою римської ортодоксальної церкви. Єдина мова

православ'я – ще одне підтвердження того, що в середні віки в Європі відмінності у віросповіданні значать більше, ніж національні. Православний слов'янський світ набув культурну спадщину та спільність, і ця спільність мала загальний фонд – тексти перекладів. Найбільш авторитетні універсальні твори слов'янського Середньовіччя – всі перекладні. Дослідники відзначають, що у домонгольській письмовій спадщині літератури, наприклад, не більше 1% власних творів, а 99% пам'яток – переклади. У XI-XII ст. по великій кількості перекладів Русь випереджає всі слов'янські держави. Серед перекладів цієї пори – твори церковних діячів: **Іоанна Златоуста, Григорія Низького, Василя Великого;**

- житія: **«Житіє Св. Ірини», «Житіє Олексія, чоловіка Божого»;**
- хроніки: **«Хроніка Георгія Алтартола» і «Хроніка Іоанна Малали».**

Всі ці ранні переклади відзначені прагненням триматися якомога ближче до оригіналу. Аналізуючи «Хроніку Іоанна Малали», М. І. Чернишова зазначає наявність не тільки домінуючого послівного принципу, а й поморфемну передачу, яка полягала в перекладі кожної грецької морфеми окремо.

Поряд із християнською літературою в XI-XIII ст. перекладаються твори цілком світські, але з повчальною тенденцією. Популярністю користуються **«Повість про Акіра Премудрого»**, **«За звістку про Валаамі і Йосафата»**, **«Девгенієво діяння»** (основою для якого послужив, мабуть, лицарський роман), **«Олександрія»**, **«Троянська притча»**. У перекладах цих творів помітно більше свободи в поводженні з оригіналами, більшу різноманітність стилістичних засобів, що пояснюється не тільки їх світським характером, але і впливом живого російської мови, а також високою стилістичною культурою мови перекладу – староболгарського. У ходу і перекладні книги, що містять природничі уявлення Середньовіччя: **«Фізіолог»** і **«Шестоднєв»**. Але особливої популярності набула **«Іудейська війна»** Йосипа Флавія, і це, безумовно, не випадково. Історіографія, написана яскравою, образною мовою, який виявляє тенденцію до римування, перекладена в традиціях, що нагадують римські, з істотними відхиленнями від принципів послівного перекладу. Перекладач витримує симетрію побудови фрази, зберігає риторичне період, передає метафори, та ін. Орієнтується на передачу стилю оригіналу. Природний порядок слів свідчить про те, що перекладач прагнув не перекручувати мови перекладу і зробити текст зрозумілим для читача. Більш того, перекладач підвищує емоційну наповненість першотвору і динамізм розповіді: непряму мову він

замінює прямий, конкретизує опису, підсилює емоційне забарвлення пейзажних описів. Для цього перекладачеві доводиться вносити в текст деякі додавання. Таким чином, крім послівного перекладу в київський період російської історії перекладу успішно використовується і традиція вільного перекладання оригіналу.

У XIV-XVII ст. – більшу частину займають переклади релігійної літератури. Особливе місце посідає перекладацька творчість **Максима Грека** – вченого-монаха, якого було викликано у Москву в XIV ст. Він заснував школу перекладачів. Перші переклади на Русі: **Власій, Дмитро Курмятів, Ніл Герасимов**. У цей час перекладаються і вітчизняні твори. XV ст. – твори ораторського мистецтва (анонімне): **«Голосіння через падіння великого города»** (про взяття Константинополя турками). Тут зберігся пафос, оптимістика, образність без дослівності. Перекладалися лицарські романи, книги з географії, медицини, алхімії (тільки проза). У XVII ст. – перші спроби віршованих перекладів (псалми). Московські бояри замовляли твори сучасного німецького поета Флемінга. Чеська дослідниця Светла Матхадзерова відновила, базуючись на багатьох стародавніх джерелах, судження про переклад у часи Київської Русі та Московського царства. Вони полягають у такому:

- необхідність перекладати силу і розум.
- у разі роботи із світською літературою можливий вільний переклад.
- При переказі літургічних (релігійних) текстів необхідний переклад від слова до слова.

Для XVII ст. характерний синтез крайніх тенденцій за змістом і за літературою, вільний і чітко дослівний переклад (взаємовплив тенденцій перекладу релігійної та міської літератури).

2. Перекладацькі традиції на теренах Російської імперії та їх вплив на розвиток перекладу в Україні

XVIII ст. – для Російської Імперії переламне та перехідне століття. Перестає відчуватися потреба в релігійній літературі. Петро I забороняв перекладати релігійні тексти, негативно ставився до дослівного перекладу. На початку XVIII ст. перекладалися книги практичного змісту з військової справи, техніки, точних наук, питань права, збільшується цікавість до художньої літератури. Перекладали і античну літературу, філософів, істориків, сучасних французьких поетів.

У другій половині XVIII ст. характерний оптимістичний пафос (це відобразилося в теорії перекладу - перекладачі розуміють важкість перекладу, але вважають можливим її подолати). В.К. Тредіаковський: *«Це дійсно важко, але не вище за людські можливості. Перекладач від творця тільки ім'ям різниться. Якщо творець був вигадливим, тож і перекладач має бути ще вигадливішим»*.

Як і на Заході, в епоху класицизму була вимога великої свободи у виборі перекладацьких засобів, визнання за перекладачем такої ж ролі, як за автором (можливість спрощувати, скорочувати). Протягом XVIII ст. у оригінальній та перекладеній літературі йшов процес створення літературної мови. Поети є водночас і перекладачами (Ломоносов, Державін, Тредіаковський, Сумароков). Між ними проводилися творчі змагання (кожен з них пропонував свою версію перекладу од Горація і псалмів, од Жана Батиста Руссо). Вони передбачалися для вузького кола читачів. Також у XVIII ст. з'явилися перекладачі-професіонали. Було створено організацію *«Зібрання, що намагається перекладати іноземні книги»* (складалося зі 114 осіб).

XVIII ст.-поч. XIX ст. – під час перекладів існує тенденція до зміни оригіналу. Державін перекладав оди Горація і назвав переклад *«Похвала сільського життя»* (є щі та патріархальне російське оточення). Німецька балада Бюргера *«Ленора»* у перекладі Жуковського була названа *«Людмила»*, у перекладі Катеніна – *«Ольга»*.

О.С. Пушкін мав потужний вплив на традиції перекладу. Він перекладав небагато текстів, але у різні періоди життя він обирав залежно від своїх смаків різні тексти. Ранній період – епіграми французьких поетів XVII-XVIII ст., іронічна поезія Парні. Наступний період – захоплення античністю, особливо Горацієм, потім – зацікавленість до романтизму (переклад фольклорних творів – балада Адама Міцкевича *«Воевода»* та *«Будриз та його сини»*). У перекладах Пушкіна простежується зацікавленість до орієнталістики (переклад уривків з *«Корану»* та *«Пісня пісень»* із *«Старого Заповіту»*). У залежності від тексту він по-різному перекладав (епіграми - вільно, фольклор та видатних поетів намагався зберегти риси місцевого та історичного колориту). Він перекладав не з освітньою, а з пізнавальною метою – не власне переклад, а збагачення своєї поетичної мови. Пушкін був супротивником дослівного перекладу, його переклади межують з оригінальною творчістю.

М.Ю.Лермонтов перекладав Байрона, Шиллера, Гейне, Гете, згідно з вимогами романтизму (варіації на задану тему). Його переклади видатні як внесок в оригінальну творчість, як російські вірші, які стали класичними.

3. Становлення та розвиток українських традицій перекладознавчої школи

Зародження та становлення перекладацької думки і теоретичних вимог до перекладачів в Україні припадає на 70-ті роки XIX сторіччя. До речі, ще у 50-х роках XIX ст. у Львові заходами Ставропігійського товариства опублікували антологію російської оригінальної і перекладної поезії. Російської (чи по-своєму суржикової), а не української. А «**Русалку Дністровую**» довелося 1837 р. друкувати в Будапешті. На рідній землі не було для неї місця...

Із знесенням найкатегоричніших заборон на українську мову в Російській імперії появляється чимало перекладів у Східній Україні. Зокрема у квітні 1905 року з ініціативи **І. Стешенка** засновано видавництво «Всесвітня бібліотека», 1905 і 1906 рр. відповідно вийшли багаті на переклади збірки «**Український декламатор**» і «**Розвага**».

20-ті - початок 30-х років нашого сторіччя у Східній Україні (бо в середині 30-х років розпочалася доба «Розстріляного відродження») та 20-ті - 30-ті роки загалом у Західній Україні були важливим періодом в історії українського художнього перекладу, хоча не лише нашу землю, а й душу народу ділила межа на Збручі. **Ю.О. Жлуктенко** так характеризував цю добу: з-поміж перших перекладачів художньої літератури того часу були – **М. Рильський та М. Терещенко, М. Йогансен та В. Підмогильний, М. Зеров та А. Кримський.**

У Літературному музеї **Г. Кочура** в Ірпені серед рукописів **М. Зерова** зберігається дуже цікавий документ - датований 31 березня 1930 р. лист голови Кабінету порівняльного вивчення літератур при Інституті Шевченка в Харкові майбутнього академіка **О.І. Білецького** до **М. Зерова** на його київську адресу (вул. Леніна, 82, пом. 7) з проханням ознайомитися зі списком творів чужоземних літератур з античних часів до найновіших та, зосібна, використати його при складанні п'ятирічного плану перекладної літератури для видавництва «Література і мистецтво». У цьому спискові - 246 позицій (чимало з них - багатомовних), поруч більшості з них зазначено прізвище перекладача та стан готовності перекладу. Є і дописки до окремих позицій рукою **Миколи Костьовича**. До деяких позицій є і певне пояснення щодо суті твору. Уся еліта українського перекладу в цьому спискові – **М. Рильський, П. Ріттер, В. Свідзінський, М. Калинович, В. Мисик, М. Іванов, Лесь Курбас, П. Карманський** та ін.

Після другої світової війни завдяки повноцінній школі українського художнього перекладу, що її очолив спершу **М. Рильський**, а після його передчасної смерті (1964 р.) **Г. Кочур**, наш

переклад досягає творчої зрілості, і перекладна література повносило й систематично входить до національної культури. І було це в час, коли, за офіційною ідеологією тоталітаризму, українську мову та літературу обмежували «домашнім ужитком», а масовий читач, схильний до фантазмагорій, підсвідомо зараховував світову класику до російськомовної літератури. Отож нашим перекладачам і в Україні, і поза Україною – талантам з роду Протея – ішлося не тільки про те, щоб перекладений твір увійшов до читацької свідомості як факт рідної літератури, а й про те, щоб ствердити повноцінність рідної мови. І ось у таких умовах, коли в Україні до політичних цькувань долучалася майже повна відсутність літератури, зокрема лексикографічних та довідкових джерел, а перекладачі діаспори були позбавлені рідномовної стихії, мовотворчого довкілля, українські перекладачі вивели рідну мову на неозорі простори світового письменства, підносячи тим самим її авторитет. У другій половині ХХ ст. склалася парадоксальна ситуація, коли джерело живлення літературної мови перенеслося з оригінальної літератури на перекладну. *«І хто знає, наскільки важче пережила б українська література десятиріччя по «відлизі», якби її не підживлював - невидимо, та все ж незмінне - художній переклад такого рівня і такого самозречення?»* – ставить риторичне запитання блискучий український перекладознавець М.Новикова. Я особисто вважаю добірними посібниками для удосконалення та ушляхетнення власного мовлення перекладні антології «Відлуння», «Друге відлуння» та «Третє відлуння» Г.Кочура, «Від Боккаччо до Аполлінера» М.Лукаша, «Захід і Схід» В.Мисика, повного українського Горація у перекладі А.Содомори, у його ж перекладі Овідієві «Любовні елегії» та «Скорботні елегії», Гомерові «Іліаду» і «Одіссею» у перекладі Бориса Тена, «Фауст» І.В.Гете у перекладі М.Лукаша та в його ж перекладі (з допрацюванням А. Перепаді) Сервантесового «Дон Кіхота», «Світовий сонет» Д.Павличка та інші шедеври перекладної літератури – зазначає дослідниця [цит. за : 15, с. 85]

Явища універсалізму творчої особистості перекладача – симптоматичні для української літератури. Однак лише в 60-х роках ХХ століття в художньому перекладі на перший план виступають професійні перекладачі, класики українського перекладу – **Г.Кочур, М.Лукаш, Борис Тен, А.Содомора, Ю.Лісняк, В.Митрофанов, Д.Паламарчук** та ін.

Перекладачів постійно засуджували за «потяг до буржуазної літератури», їх розпинали за недозволену активізацію мовних засобів, що знайшли прихисток у давніх словниках та збереглися в устах народу, – мовляв, це відхід від сучасної літературної норми.

Не все перекладене можна було публікувати навіть у «ліберальні» роки. Так, зі спогадів поета М.Василенка - співтабірника Г.Кочура протягом 1950-1955 років (Мінлаг, м.Інта Комі АРСР) - довідуємося, що ще 1956 року Григорій Порфирович переклав вірш П.Безруча «Успіх» та прислав йому до Херсона свій переклад («Кримська світлиця», 1999, 14 травня). За логікою мудрих пічкурів, таких віршів узагалі не варто писати чи перекладати. Адже за це можна поплатитися свободою і навіть життям. Але є ще інша логіка - «логіка ковтка свободи» (М.Коцюбинська), так вагома в історії протестного руху. Наведений вище переклад не оприлюднено ні в антології «Чеська поезія» (1964), ні в збірках «Відлуння» (1969) та «Друге відлуння» (1991), ні в збірці «Сілезькі пісні» (1970). Після згаданої публікації М.Василенка знаходимо цей вірш П.Безруча лише в «Третньому відлунні».

Художній переклад став потрібним для самоусвідомлення нації і ворожим для режиму самим фактом своєї наявності. Він відіграв значну роль в історії національного опору та національного відродження. Не вивчену ще роль. Одна з його найзворушливіших сторінок - це праця над перекладами в тюрмах і на засланнях. Це майже вся творчість поета-каторжанина П.Грабовського (XIX ст.), це подвижництво М.Зерова на Соловках (праця над перекладом Вергілієвої «Енеїди», лекції про О.С.Пушкіна, мрія про працю над перекладом п'єси «Іфігенія в Тавриді» Й.В.Гете, трагедії «Юлій Цезар» В.Шекспіра) у 30-х роках жорстокого ХХ століття, у 40-50 роках - Г.Кочура в Інті, у 70-80 роках - В.Стуса, І.Світличного, І.Калинця, І.Коваленка, В.Марченка та рецензування деяких з цих перекладів Г.Кочуром.

Як важко було цим незігнутим політ'в'язням-подвижникам дістати навіть іноземні оригінали! Адже тексти, крім цензури-перлюстрації в Києві та офіційної цензури в концтаборі, проходили ще додаткову цензуру в Москві. Скільки ж то тривалих-тривалих місяців доводилося спраглому очікувати томика Байрона, Рільке чи Верлена! А часто відіслані в листах до рідних переклади конфісковували. Так було після смерті Сталіна, а до того загалом іноземні тексти в концтаборах не дозволялися.

Скільки перекладів зникло, скільки знищили сторожі тюрем та концтаборів! Як тут не згадати М.Драгоманова, який ще в XIX ст. (у праці «Австро-руські спомини») закликав написати історію втрачених творів української літератури. У кровожерному ХХ столітті кількість цих творів зростає в геометричній прогресії.

Видатні представники української перекладацької школи. Серед українських письменників було чимало тих, які успішно

поєднували в одній особі дві грані обдарованості: видатного оригінального письменника і перекладача, назовемо кількох з них, які увійшли в цьому відношенні в історію української літератури. Таким прикладом був Михайло Старицький - видатний письменник і театральний діяч кінця XIX - початку XX ст. Він успішно переклав багато сторінок сербського народного епосу, переклав байки І. Крилова (сильно поглибивши їхнє соціальне звучання), переклав поезії О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова, чимало переклав з лірики відомого польського поета-демократа середини XIX ст. Владислава Сирокомлі, а із західноєвропейських літератур переклав: казки Г.-Х. Андерсена, трагедію Шекспіра «Гамлет», поетичні твори Джорджа Гордона Байрона і Генріха Гейне. Старицький зробив декілька переробок з прози М. Гоголя («Ніч перед Різдом», «Сорочинський ярмарок», «Майська ніч, або Утоплена») і з прози видатних польських письменників демократичного спрямування: оповідання Елізи Ожешко «Зимовий вечір» («у Старицького під тією ж назвою») і повість Юзефа-Ігнація Крашевського «Хата за селом» («у Старицького - мелодрама «Циганка Аза»). Своїм перекладам і переробкам Старицький неодмінно надавав українського національного колориту і глибини соціального звучання в демократичному дусі.

Талановитими перекладачами стали й відомі сучасні українські письменники: **Максим Рильський, Микола Бажан, Павло Тичина, Леонід Первомайський, Дмитро Павличко**. М. Рильський прекрасно перекладав з Пушкіна (поему «Євгеній Онєгін») і з польської поезії - його переклад великої лірико-епічної поеми Адама Міцкевича «Пан Тадеуш» справедливо вважається найкращим у світовій літературі. М. Бажан блискуче переклав з грузинської мови поему Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі», зробив чимало дуже вдалих перекладів у галузі польської романтичної поезії XIX-XX ст.ст. (Юліуша Словацького, Ципріяна-Каміля Норвіда, Ярослава Івашкевича). Леонідові Первомайському належать дуже вдалі переклади сербського народного епосу. Що стосується П. Тичини й Дмитра Павличка, то вони більше перекладали з болгарської й польської романтичну поезію XIX ст. (твори Христо Ботева й Адама Міцкевича). П. Тичині, зокрема, належать своєрідні й художньо цікаві сучасні «переспіви» творів згаданих авторів. Щоб переконатися в тому, у чому ж полягає різниця між перекладацьким методом (максимальної наближеності до оригіналу) і сучасним свідомим високохудожнім переспівом, зупинимося детальніше на перекладах Максима Рильського і Павла Тичини з творчості великого польського поета XIX ст. Адама Міцкевича.

В українському, та й світовому літературознавстві, велику увагу привернула перекладацька діяльність Максима Тадейовича Рильського (це стосується не тільки його перекладів з творчого доробку видатних польських авторів XIX-XX століть: Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Леопольда Стаффа, Юліана Тувіма, а і з французької поезії XVII-XX століть: віршованої драматургії П'єра Корнеля («Слід»), Жана Расіна («Федра»), Мольєра («Мізантроп»), Едмо-на Ростана («Сірано де Бержерак»), Віктора Гюго («Король бавиться» і «Ернані»), а також поезії Гюго, Нікола Буало-Депрео («Мистецтво поетичне»), Вольтєра («Орлеанська діва») і лірики численних французьких та бельгійських франкомовних поетів: П'єра Жана Беранже, Альфреда де Мюссе, Теофіля Готье, Стефана Малларме, Жозе-Марія де Ередіа, Поля Верлена, Жана Рішлена, Альбера Самена, Шарля ван Лерберга, Моріса Метерлінка, Фернана Мазада, Анрі де Ренье, Франсіса Жамма.

Досить тільки сказати, що у 20-томному виданні творів М. Рильського його переклади з польської і французької літератур складають кожна по два томи. Проте кількість - це ще не найвизначальніший показник. Рильський, будучи при цьому і відомим теоретиком перекладацького мистецтва слова, неодноразово у своїх індивідуальних і колективних працях переконливо висловлювався з цього приводу. Він вважав, що при аналізі перекладацької майстерності того чи іншого поета, насамперед, постає проблема повноти й точності відтворення оригіналу. Близькість, зокрема, слов'янських мов, яка, на перший погляд, повинна була б полегшити роботу перекладача, становить якраз специфічні труднощі.

Що ж стосується нечисленних, але напрочуд виразних перекладів Павла Тичини лірики Адама Міцкевича, то він якраз блискуче уникає такої небезпеки. Він вибирає головне, визначальне в поезії польського поета, надаючи йому при цьому індивідуального образно-емоційного забарвлення, але з неодмінними врахуваннями провідної «стильової атмосфери» твору в його «первописному» звучанні. При такому підході його переклад є лише авторизованим українським варіантом оригіналу, проте, орієнтованим не на самодостатні формалістичні вправи, а на сучасного українського читача, який має бути гідно ознайомлений з інослов'янським поетичним шедевром.

Питання для самоконтролю

1. Чому хрещення Русі дало поштовх перекладацькій діяльності? Назвіть найбільш відомі перекладені твори часів Київської Русі.